

מסרק מקרני ראמים ליטול בו 'ביצי כינים'

'מקרני ראמים עד ביצי כינים'
מסרק לכינים מקרני ראמים
מסרקי קרן ומכת הכינים בתקופת הראשונים
סוף דבר

'מקרני ראמים עד ביצי כינים'

במסכת עבודה זרה (ג, ב) מוסר האמורא רב יהודה את דברי רבו, רב:

שנים עשרה שעות הוי היום. שלש הראשונות הקב"ה יושב ועוסק בתורה;
שניות - יושב ודן את כל העולם כולו... שלישיות - יושב וזן את כל העולם
כולו, **מקרני ראמים עד ביצי כינים**; רביעיות - יושב ומשחק עם לויתן¹...

1 לענין 'מקרני ראמים עד ביצי כינים' ראה גם להלן ליד הערה 3 ובה. והדבר נזכר גם במדרש
אותיות דר' עקיבא, נו"א, אות ז' (בתי מדרשות, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' שסז): "ז", זה
שמו של הקדוש ברוך הוא שהוא זן ומפרנס כל יצורי כפיו, מקרני ראמים ועד ביצי כינים".
ושם, נו"א, אות ק (עמ' שצ): "זן ומפרנס כל העולם, מקרני ראמים עד ביצי כינים, בכל יום
ויום". אף פייטנים ומחברי תפילות לא נמנעו מלהשתמש ב'פסוק' זה: ר' אלעזר הקליר,
בפיוטו 'ובידך לגדל ולחזק לכל', שהוא חלק מהקדושתא 'אזרחי ידעך מכל אומות' ליום
הכיפורים, אומר: "ומקרני ראמים ועד ביצי כינים לפרנסם, בורא אתה את הכל ובידך
לגדל ולחזק לכל" (גנזי קויפמן, א, בודפשט תש"ט, עמ' 34, שו' 59-60). ובקדושתא 'אזרחי
נתברך בכל' לר' פינחס הכהן, פייטן ארצישראלי המאוחר לקליר בכמה דורות: "ומכין לכל
טרף / לחיה ולעופות / לשקצים ולרמסים / מקרני ראמים ועד ביצי כינים" (ש' שפיגל, אבות
הפיוט - מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, בעריכת מ"ח שמלצר, ניו יורק
וירושלים תשנ"ז, עמ' 273, שו' 258-261; ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים
תשס"ד, עמ' 327, שו' 21. ומשפיגל התמה: "הידע הפייטן מקור ארצישראלי או שאב מן
הבבלי?" [שפיגל, שם, ביאור לשו' 261], נעלמו דברי מדרש אותיות דר' עקיבא, הנ"ל,
שנתחבר בארץ ישראל! ובעקבות שפיגל נכשלה אליצור, ראה: אליצור, שם, ביאור לשו'
21. ובפיוט 'אספרה שמו לאחיי', לר' אליעזר בר' אהרן: "מקרני ראמים ועד ביצי כינים
צידתו רבה" (נדפס במחזור ויטרי, ב, ס' תצג, נירנברג תרפ"ג, עמ' 600). וכן פותחת אחת
מהסליחות לעצירת גשמים: "אתה זן מקרני ראמים עד ביצי כינים / ממך הכל ומידך כל
הטובות נתונים" (י' דודזון, אוצר השירה והפיוט, כרך ראשון, ניו יורק תרפ"ה, א8796).
ובתפילת שמונה עשרה פיוטית המיוחסת לר' אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח', מוסיף המתפלל
בברכת השנים את הפסקא הבאה: "ומי עשיר כמותך לכלכל את הכל, מקרני ראם עד ביצי

הפירוש המקובל לכך שבעל המאמר נקט בדווקא "מקרני ראמים עד ביצי כינים" הוא, ששני פריטים אלו מייצגים את שתי הקצוות הקיצוניים של עולם החי: מצד אחד, בעל החיים הגדול והגבוה מכולם (הראם), ומצד שני - בעל החיים הקטן והנמוך מכולם (הכינה)²; שכן 'ביצי כינים' אינן ביצים שנקבת הכינה מטילה ומהן עתיד לבקוע דור כינים חדש, אלא מין כינים ששמו 'ביצי כינים'³, שהוא כנראה הקטן מכל סוגי הכינים⁴.

אולם, יש לתמוה מדוע נקט בעל המאמר 'מקרני ראמים' ולא 'מראמים' בלבד? הרי הוא בא לציין בעל חיים שלם, ומה לו להדגיש אבר מסויים בדווקא?⁵

כנים, ואין אחד נשכח... "א"מ הברמן, 'שתי תפילות ליחידים ופיוטים הקשורים בה', קבץ על יד, סדרה חדשה, ח [יח], ירושלים תשל"ו, עמ' 246. ליחוס התפילה ל'רוקח' על שם עמ' 237-238. כיוצא בכך פותחת התפילה לפרנסה שתיקן ר' שלמה אלקבץ: "אתה האל הזן מקרני ראמים עד ביצי כינים, ואין ביד שום מלאך ושר יכולת לזון ולפרנס" (י' דודזון, שם, כרך רביעי, ניו יורק תרצ"ג, 2292). וכן בתפילות מאוחרות יותר. ראה: י' דודזון, שם, כרך ראשון, 4814 ("אתה הוא הזן מקרני ראמים עד ביצי כינים"), וכן א8773 ("אתה הוא האלהים הזן מקרני ראמים ועד ביצי כינים"). ואף בשירת החול הקדומה נעשה שימוש ב'מקרני ראמים עד ביצי כינים', ראה: א"מ הברמן, 'אגרות שלמה דאפיירה למשה עבאס', אוצר יהודי ספרד, ז (תשכ"ד), עמ' 38. ניסוח מחודש, שאיני יודע לו חבר, מצוי ב'ספר קושיות' ס' עב (מהדורת, ירושלים תשס"ז, עמ' סד-סה): "בראש השנה הקב"ה יושב ודן כל העולם כולו, מקרני ראמים עד דגים!"

2 ראה רש"י, עבודה זרה שם: "מקרני ראמים, חיה גדולה. 'ביצי כינים', מינא הוא דמתקרי ביצי כינים, ודקין הן, והוא 'אינבא' בלשון ארמית, ובלעז 'לינטריס'. על הלעז 'לינטריס', שכתבו נשתנה ממקום למקום ופעמים אף שובש בדפוסים, ראה: ר"מ קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תש"ס, עמ' 80, לעז 977; עמ' 97, לעז 1209. וראה גם ר' בחיי אבן חלאווה, כד הקמה, ערך 'פרנסה' [בתוך: ח"ד שעוועל [מהדיר], כתבי רבנו בחיי, ירושלים תש"ל, עמ' שד]. "הקב"ה זן את העולם כולו, מקרני ראמים עד ביצי כינים. כלומר, מן הגדול ועד הקטן **שבמין החי** שאינו מדבר; ואין צריך לומר, במין האדם, שהוא חי מדבר...". מקורות נוספים מצביעים על הראם כבעל חיים (היבשתי) הגדול ביותר, ראה: מפרשים לאיוב לט, ט; פירוש רמב"ן, בראשית ו, יט: "כי החיות רבות מאד, ומהן גדולות מאד כפילים וכראמים וזולתם..."; רבנו בחיי, בראשית ו, טז (העתיק מהרמב"ן); בבא בתרא עג רע"ב: "אורזילא בר יומא", וברשב"ם שם; זבחים קיג רע"ב, וברש"י. [הפיל והגירפה וכד' לא היו מצויים בא"י, ולכן כנראה ניתנה הבכורה לראם שהיה החיה הגדולה ביותר שהיתה מצויה בה. י"ק.]

3 ראה: שבת קז, ב. ועל"גם: רש"י, עבודה זרה שם (צוטט בהערה קודמת); ספר ראבי"ה, ח"א, מסכת שבת, ס' רלו, מהדורת א' אפוטביצר, עמ' 327, והערה 20; להלן, ליד הערה 8.

4 איני יודע מקור לכך, אך כן מסתבר. וראה סדר אליהו רבה, פרשה ח, מהדורת מ' איש שלום, ווינא תר"מ, עמ' 41, המונה "ארבע עשרה מיני כינים הביא הקב"ה על המצריים", ואין ביניהם 'ביצי כינים'. וראה שם, הערה 18.

5 אין ליישב ש'מקרני ראמים' הודגשו מחמת היותם ממוקמים על ראש הראם, וממילא הם החלק הגבוה ביותר של עולם החי (ראה פירוש אבן עזרא, תהלים כב, כב: "וטעם 'מקרני ראמים'... כי קרניו גבוהים מכל הקרנות, והעיד 'ותרם כראם קרני' [תהלים צב, יא], כי אז היה לכאורה לבעל המאמר להמשיך בדרך זו ולומר: 'עד רגלי ביצי כינים'!

מסרק לכינים מקרני ראמים

נראה, אפוא, שדקדוק זה עמד ביסוד ביאורו המחודש של ר' יהודה החסיד (אשכנז, ד'תתק"י-תתקע"ז) ב'ספר גימטריאות':

'כולם ישבעו מידיד'⁶. בפרק קמא דעבודה זרה: בשלוש שעות הראשונות⁷ יושב הקב"ה וזן את כל העולם, למקרני ראמים ועד ביצי כינים, שהיא ברייה קטנה⁸. ... והקב"ה יתברך נותן חכמה בלב כל האדם, שמתקן מסרק מקרני ראמים ליטול בהם ביצי כינים⁹.

מהדגשת 'מקרני ראמים' הבין ר' יהודה החסיד, שכאילו קרני הראם ניזונות ע"י הקב"ה באופן מיוחד עקב חשיבותן החריגה, חשיבות המתבררת מהסמכתן ל'ביצי כינים' וכריכתם אלו באלו, והיא: יצירת מסרק להוצאת הכינים, חפץ בעל חשיבות גדולה באותם דורות¹⁰. כי בעוד שכיום ה'מכה השלישית' שכיחה בעיקר בקרב ילדים, בימי הביניים ובדורות שקדמו להם היתה 'מכה מהלכת' זו מצויה אף בראשי

6 שיר היחוד 'אשירה ואזמרה לאלקי בעודי', שמאוחר יותר נקבע ליום ראשון. ראה: א"מ הברמן, שירי היחוד והכבוד, ירושלים תש"ח, עמ' טו; י' בער, סדר עבודת ישראל, רדלהיים תרכ"ח, עמ' 134.

7 על גירסא מחודשת זו, ראה: ספר גימטריאות א, סי' לב, מהדורת, ירושלים תשס"ה, עמ' לג, הערה 34.

8 עי' לעיל, ליד הערה 2 ובה.

9 ספר גימטריאות (הנ"ל הע' 7), עמ' לג-לד.

10 דרך אגב אציין, כי באותה תקופה היה ייצור מסרקים מקצוע ריווחי, שניתן היה אף להתעשר ממנו. ראה ספר חסידים, מהדורת ויסטיניצקי, סי' תתרל, עמ' 255 [=מ' הרשלה, 'ספר חסידים לרבנו יהודה החסיד: מהדורה ונוסחה חדשה מתוך כתב יד', גנוזות, א, ירושלים תשד"מ, עמ' קלח, סי' לה]: "מעשה באחד שהיה מתקן מסריקות, ונתעשר, ונתן לו הפרנס בתו. ותלה כלי אומנתו על שולחנו ועל מיטתו, והפרנס ביקש ממנו שיסיר כלי אומנתו ולא רצה. פעם אחת נתארח תלמיד חכם אצלו, ונולד בן לעשיר, ובקש מאותו תלמיד חכם לאכול בסעודת ברית מילה, וביקש הפרנס לחכם שיבקש לעשיר להסיר כלי אומנתו. אמר העשיר: אני תולה כלי אומנותי לפני, כדי לזכור החסד שעשה לי הקב"ה, ואני מודה ומשבח להקב"ה שעשה לי הטובה ונתן לי העושר, שלא יתגאה לבי עלי...". יתכן שמדובר כאן על מסרקות להוצאת כינים, ועל כן היו כה מאוסים על הפרנס, שכן "דרך כינים להרוג אותם במסרק" (ספר ראבי"ה; עי' לעיל, הערה 3). אמנם נראה, שרק יצרן המסרקות היתה פרנסתו מצויה בעוד שמוכריהן, הרוכלים הזעירים, היתה פרנסתן דחוקה, ראה רש"י, סוכה ל, א: "תגרי כל דבר להשתכר בו, כגון כלים קטנים מחטין ומסריקות ולולבין, וקורין 'מרניש'". וצ"ל: 'מרציש'. וביאורו: רוכלים, סוחרים בחפצים קטנים. ראה: ר"מ קטן, אוצר לעזי רש"י, לסוכה שם, עמ' 68, לעז 798. [לענ"ד אין מן המעשה בספר חסידים ראייה שמלאכת ייצור המסרקים היתה מעשירה את בעליה; להיפך, נראה שכל הסיפור הוא מעין איפכא מסתברא, שלמרות שהיה לאותו אחד מקצוע של עניים - הוא התעשר מסיבה זו או אחרת, והוא נהג להציג בפרהסיא את כלי העבודה שהיו לו בעוניו כדי שלא תזוח דעתו עליו. י"ק].

11 תיאור צבעוני, אם כי כנראה מופרז, על 'מכת כינים' שלקו בה עשירי רומא היהודית במאה ה"ג, אנו מוצאים בדברי ר' בנימין מן העניים, ע"י להלן, ליד הערה 28. השהו גם: ח' שירמן, 'מעשה בזקן צבוע', בתוך: הנ"ל, לתולדות השירה והדראמה העברית, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 387, ובהערה 36. מקורות נוספים בני התקופה מציינים בדרך הילוכם את שכיחות הכינים בקרב אנשים בוגרים, ראה, לדוגמא: ר' שבת דונולו, ספר חכמוני, בתוך: ספר יצירה [עם] ט' פירושים, ווארשא תרמ"ד, דף סה רע"א [=חכמת הנפש, עמ' צו טו"ב, בשנינויים]: "וכמו שמצמיח האל עשב ועצי יער מן הארץ, כן מצמיח באדם שער הראש והזקן והגוף; וכמו אשר ישרצו חיות ורמש ביער הארץ, כן שורצים בשער הראש והזקן ובבשר הגוף כינים גדולים וקטנים וביצי כינים"; שם, דף סד ע"ד, בהערה [=חכמת הנפש, עמ' צז טו"א]: "כשיש חיכוך לאדם בלא שחין ובלא כינה ובלא פרעוש, בזה יודעים הבקיאים בחכמה הזאת העתידות", מחזור ויטרי, א, הלכות שבת מספר התרומה, ס' ו, נירנברג תרפ"ג, עמ' 123: "מותר להרוג בשבת כינה שקורין 'פוייל' ששורצת מבשר אדם ורגילה להיות בראש"; פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה, שמות ח, טו, מהדורת י' נבו, ירושלים תשנ"ה, עמ' קט: "וגם לא שאל [פרעה] רפואה על הכינים, לפי שלא היו אלא בעפר, והיכלים של רצפת שיש היו, ומכבדין אותם בכל יום, ולא היה שם עפר וכינים, וכן [אצל] כל השרים הגדולים; והעניים רגילים בכינים, ואינם חוששין"; תוספות השלם על התורה, שמות ח, יב, אות ח, ירושלים תשמ"ז, עמ' ריז טו"ב: "במכה זו [=כינים]... לא נאמר בהן התראה... פירש ר' יוסף מאורליינש לפי שבלא התראה הם רגילות לבוא בעולם, מה שאין כן בשאר מכות"; ספר חסידים, מהדורת מרגליות, ס' מד, ס' קב, ס' רסה, ס' ששב; ספר ראבי"ה (לעיל, הערה 3); סידור הרוקה, עמ' קנו: "כל שלא נעשה לו שום צער בתוך ארבעים יום, קיבל עולמו... לא צער שנוהג, כגון, פרעושין וכינים, אלא שינוי, שאם נתרחק אדם מבניו ומתאוה להיות עמהם ואין יכול, יהיה שכרו גדול". על שכיחות הכינים באשכנז בזמן יותר מאוחר, סביבות השנים ר"כ-רל"ו, אנו למדים מדברי ר' אברהם בר' יעקב מרגנסבורג, ע"י להלן, ליד הערות 28-32. על שכיחות הכינים בקרב אנשי קומראן, ראה: מ' ברושי, אורחות חיים בקומראן, בתוך: מגילות קומראן - מבואות ומחקרים, בעריכת מ' קיסטר, ירושלים תשס"ט, עמ' 31, ושם הפניות לספרות נוספת (למקור זה הפנני ידידי ר' יואל בינדר הי"ו). שכיחות הכינים בתקופה התלמודית עולה ממקורות רבים. ראה, לדוגמא, שבת כד סע"א-רע"ב: "אני ראיתי את רבי... ומשמש בבגדו", להעביר הכינה העוקצתו (רש"י); שבת יא, א: "ולא יפלה את כליו" מכינים (רש"י); שבת יב, א: "רבה מקטע להו [לכינים], ורב ששת מקטע להו, רבא שדי להו לקנא דמיא. אמר להו רב נחמן לבנתיה: קטולין, ואשמעינן לי קלא דסנוותי"; ביצה לב, ב: "מי שאין לו חלוק אחד...", ע"י רש"י שם. וגם המסרק לכינים נזכר בתלמוד, ראה נדה כ, ב, שרבא שלח לאפרא הורמיז "סריקותא דמקטלא כלמי", הוא מסרק "שהורגין עליה כנים", ע"י רש"י, שם; ספר ראבי"ה (לעיל, הערה 3). ועל סתם מסרק, שלא נועד להוצאת כינים, ראה משנה, כלים, יג, ז: "מסרק של ראש", ובפירוש הרמב"ם: "שסורקין בו שער הראש". וכן פירש רב האי גאון, פירוש הגאונים על סדר טהרות, ברלין תרפ"א, עמ' 33: "שמסרק בו אדם שער ראשו וזקנו". וע"י שם, הערה 28. וראה עוד ברכות יח, ב: "ואימא לה לאימא, תשדר לי מסרקאי וגובתאי דכוחלא בהדי פלניתא, דאתיא למחר". וע"י ח"י קהוט (מהדיר), ערוך השלם, ה, ערך 'מסרק', וינה תרמ"ט, עמ' קצו.

דברי ר' יהודה החסיד, ש'קרני ראמים' לא נבראו לבטלה אלא נועדו ליצירת מסרק להוצאת 'ביצי כינים', עולים בקנה אחד עם השקפתו התכליתית על הבריאה, וקביעתו שכל חי נוצר במתכונת אברים מדוייקת לצרכיו השונים והמיוחדים, רעיון שהקדיש לו פיסקה ארוכה ב'ספר חסידים':

יש דברים שאין הלב סבור שיש עוון בדבר, והוא עוון. כגון, לשנות הבריות ממנהג שנבראו. כי **הקב"ה עשה כל צרכי הכל לפי מה שהוא... וברא לכל דבר צרכיו ומגיינו כפי הצורך**. כיצד? קרניים לבהמה טהורה, להגן מן החיה, וגם בעבור לחכך בהם ולגרש זבובים ותולעים הנושכים בה. וברא זנב במקום שלא יגיע קרניים, לגרש זבובים בזנבו. לכך ברא לשור זנב ארוך במקום שלא יגיע קרניו, לגרש זבובים בזנבו, לעזור לעצמו בזנבו. ולעזיזים, שקרניה זקופים לא כפופים, ברא זנב קצר, כי צווארם ארוך וקרניה מגיעים לכל גופו, ואינו צריך לזנבו. הרי, אם יחתוך אדם זנב בהמה, והוא סבור לא עשיתי צער בעלי חיים, הרי גורם צער לבהמה, שאינה יכולה לתקן עוד לעזור מן הזבובים. וברא לאדם ולדוב ולקוף ידים, לפיכך אין צריכים זנב, כי בידיים אשר להם ממשמשים בכל הגוף. סוף דבר, לא הניח הקב"ה צורך כל בריה שלא ברא לה כל צרכיה... וברא לחזיר-יער שיניים למעלה ושיניים למטה, שאם יבוא דוב או חיה אחרת להכותו הוא מכה בשיניו. הדוב ביד, והארי בזנבו, וסוס ברגליו. ולסוסים ולגמלים ולחמורים פרסותיו קלוטות, בעבור משא שעליהם, שרוכבים עליהם, להתחזק ולסבול המשאוי. ולדוב, שכוחו בידיו, יש לו כפות ככפות רגלי אדם, לעמוד על רגליו. ולכלב, שאוכל עצמות ודברים קשים, שיניו חדים¹²...

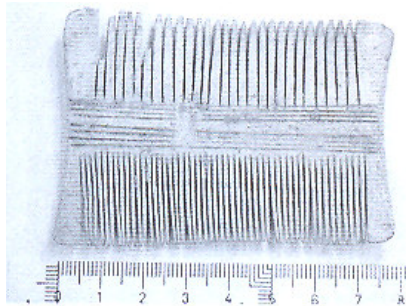
למרות שבדברים אלו מצביע ר' יהודה החסיד על החכמה האלוקית בתכנון הבהמות והחיות, שכל איבריהם וכליהם הגופניים נבראו בכוונה ובתכלית לצורכיהם השונים והמיוחדים של **בעלי החיים**, ברור שגם הסכים, שכל אברי בעלי החיים תוכננו גם באופן שיועילו ל**אדם** – נזר הבריאה, שכל עולם החי נברא בעבורו ולשימוש¹³ – אם בחייהם ואם לאחר מותם, וכפי שקרני הראם משמשים את האדם לצורך ייצור מסרק להוצאת הכינים המציקים לו.

12 ספר חסידים, מהדורת מרגליות, ס' תקפט; מהדורת ויסטנצקי, ס' יד, עמ' 14-15. וראה גם: ספר חסידים, מהדורת מרגליות, ס' תקל; מהדורת ויסטנצקי, ס' תתשנ, עמ' 472-474. לענין זה הקדיש יצחק בער את מאמרו 'שני פרקים של תורת ההשגחה בספר חסידים', בתוך: א' מרקוס, דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, ירושלים תשמ"ז, עמ' 183-198. לידיעותיו הזואולוגיות של ר' יהודה החסיד העולות מהפיסקא המצוטטת, שהגיע אליהם מתוך התבוננותו העצמאית וממקורות שבכתב (ראה: י' בער, שם), יש להוסיף את אלו המצויות בספרו אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות, מהדורת, ירושלים תשס"ו.

13 עי' בראשית א כו-ל. וכן מפורש בשבת עז, ב: "כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא דבר אחד לבטלה". השווה גם לתמיהת דוד המלך על צרעה עכביש ושוטה לצורך מה נבראו,

מסרקי קרן ומכת הכינים בתקופת הראשונים

דברי ר' יהודה החסיד על ייצור מסרק כינים מ'קרני ראמים' לא נאמרו בחלל ריק. הם משקפים את המציאות באירופה הימי-ביניימית, לייצר את המסרקים - ושמה דווקא את אלו בעלי השיניים הצפופות שנועדו להוצאת כינים - גם מקרני בהמות וחיות, ובמיוחד מקרני צבאים, קרן המכונה: antler¹⁴, וכפי שמאשרים כמה ממצאים ארכיאולוגיים¹⁵.

מסרק מקרן (שוודיה, סוף האלף החמישי)

לא נראה כי ר' יהודה החסיד התכוון למסרק המופק מראם דווקא¹⁶, וספק בעיני אם בכלל ניסה לזהות את הראם עם בעל חיים כלשהו. מסתבר כי ביאורו המעניין מוסב בעיקר על 'קרני' ולא דווקא על ה'ראמים', ושמה התייחס לתיבת 'ראמים' רק כסמל לקרניים חזקות וגדולות¹⁷, להן היתה, כמובן, עדיפות איכותית וכמותית בתעשיית

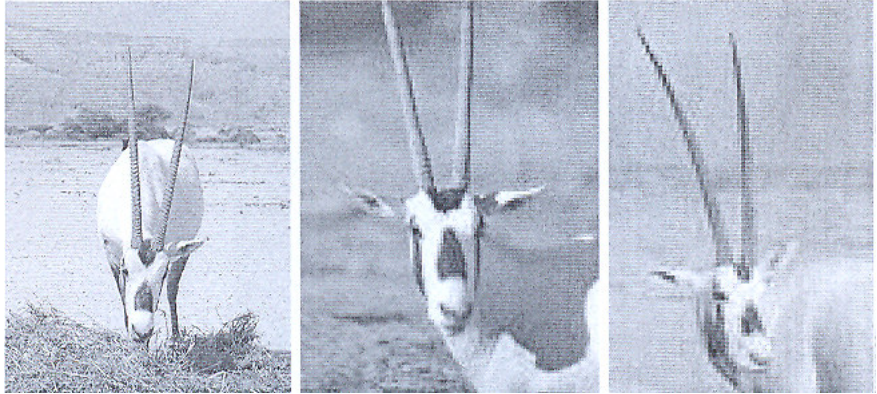
ראה: אלפא ביתא דבן סירא, סי' ט, ווארשא תרפ"ז, עמ' טו-טז [=אוצר מדרשים, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 47 טו"ב]; מדרש תהלים לד, א (הובא ברש"י, משלי יג, יג); תרגום תהלים נז, ג; ע' יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 71-76. הרעיון שכל הבריאה נוצרה בעבור האדם, ויותר נכון: בעבור ישראל, הובע בפיוטו של ר' נחמיה בר' שלמה הנביא, מחסידי אשכנז. ראה: מ' אידל, 'פיוט לא ידוע ליום הכיפורים לר' נחמיה בן שלמה הנביא', ראשונים ואחרונים, בעריכת י' הקר ואחרים, ירושלים תש"ע, עמ' 224: "קדוש הוא וקדשינו ובגינינו ברא כל / מזרותיו ומזלותיו לספור מי יכול / נבראו לעובדינו לערוך לפנינו לאכול / דשאים דשיניים ורעננים תאנה ואשכול".

ראה: J. Cruse, The Comb: Its History and Development, London 2007, pp. 85-86, 149, 169, 191, 203, ff.205 (תודה לידידי ר' מרדכי מנחם הוניג על הפנייתו זו). החומרים האחרים מהם הופקו מסרקים בימי הביניים, הם: עץ, עצם ושנהב.

לתמונות ותיאורים קצרים למסרקי כינים מימי הביניים מתוך ממצאים ארכיאולוגיים, ראה: קרוס (לעיל, הערה 14). על שימוש בקרני בעלי חיים כחומר גלם להפקת כלים שונים, מצויות גם עדויות ספרותיות מימי הביניים. ראה, לדוגמא, ר' דוד קמחי (רד"ק), ספר השרשים, ערך 'הבן', ברלין תר"ז, עמ' קנב: "קְרָנוֹת שֶׁן וְהַבְּנִים' (יחזקאל כז, טו), הם חיות שעושים מלאכה מהעצם שלהן או מהקרנות, כמו שעושים מעצם הפיל הוא ה'שן'... והתרגום אמר: 'ושן דפיל וטווסין', והוא העוף שנודע לנו... והוא שקורין לו בלעז 'פוון'. ואפשר, שיעשו מלאכה מעצם שלהם"... וראה שם, ערך 'שן', עמ' תשצב.

על חלק נכבד מהדברים הבאים ומקורותיהם העמידני בטובו ידידי ר' מרדכי מנחם הוניג, ותודתי נתונה לו גם כאן.

חוזק קרני הראם כבר נזכר במקרא (עי' דברים לג, יז), ור' אברהם אבן עזרא, שחסידי אשכנז הכירו את חיבוריו, כותב בפירושו לתהלים כב, כב: "וטעם 'ומקרני ראמים', שהם

לראם הלבן (אנטילופת האוריקס) קרניים ארוכות, ישרות וחדות שאורכן מגיע עד ל-70 ס"מ

המסרקים. אמנם יש המזהים את ה'ראם' המקראי עם אנטילופת האוריקס (Oryx leucoryx; 'ראם לבן')¹⁸, על פי שמה בערבית ובסורית 'ריס', והיא אכן מזן הצבאים¹⁹, אך קשה להאמין שפרשנות זו הגיעה לאשכנז²⁰.

חזקים מכל הקרנות. ושמעתי בני איש אומרים, כי הראם יפיל עצמו מהר גבוה על קרניו ולא תשברנה". ועל אורך קרני הראם לדעת חסידי אשכנז, ראה סידור הרוקה, עמ' ככג: "כקרן ראם שיש לו קרניים גדולות"; שם, עמ' ככו: "ותרם כראם קרני, בלותי בשמן רענן" (תהלים צב, יא)... מדרש: שעלה דוד על קרני ראם, ומדרש, שהיו גבוהים מאה אמה קרניים שלו, ומקורו במדרש תהלים כב, כח. וראה גם: פרקי דר' אליעזר, פרק יט; מדרש תהלים צב, י. וראה עוד פירוש הרוקה לתורה, וזאת הברכה, עמ' רפז, אלא שנקטעו הדברים בכתה"י: "וקרני ראם, שהם ארוכים - - -". וראה: מדרש לקח טוב, שצוטט להלן הערה 20.

18 ראה בתמונות.

19 ראה: י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 101-103. וכבר רב סעדיה גאון מכאן ופרשנים קראיים מכאן מזהים לעתים את ה'ראם' המקראי עם ה'ריס' הערבי (ממשפחת הצבאים), ראה: פירוש רב סעדיה גאון על התורה, מהדורת י' קאפח, עמ' קס, הערה 7; צ' אבני, 'משלי בלעם בפירושו של יפת בן עלי הקראי', ספונות, כג (תשס"ג), עמ' 389-391, הערה 107, בארוכה.

20 אמנם ראה מדרש לקח טוב, במדבר כג, כב, ווילנא תר"מ, דף קכח ע"ב: "ולפי שכח ראם גדול מן החיות, הזכיר את הראם. ואמרו הוואים שראוהו שהוא גדול מן הגמל, וקרניו חדודות כמו חרב והן ארוכות יותר מחמש אמות, ואין כל בריה יכולה לעמוד לפניו". תיאור זה ל'ראם' מזכיר את המכונה כיום 'ראם לבן' (ראה בתמונות). יתכן, איפוא, שלבעל 'מדרש טוב' נודע זיהוי ה'ראם' המקראי עם ה'ריס' (המוסכם על רס"ג ופרשנים קראיים; עי' לעיל, הערה 19), שכן יהודי ביזנטיון עמדו בקשרים עם גאוני בבל והמרחב המוסלמי-ערבי ועם המרכז הקראי הגדול שהיה בזמנם בביזנטיון (ראה: י"מ תא שמע, 'על לימוד התורה בביזנטיון', כנסת מחקרים, ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 233-240; הנ"ל, 'הלכות קצובות

כשתי דורות לאחר ר' יהודה החסיד מצוי תיעוד ספרותי נוסף לייצור מסרק כינים מקרני בעלי חיים בדברי ר' בנימין מן הענויים²¹, המבקר בחריפות את חיי המותרות של עשירי רומא שבימיו, התנהגותם המוסרית וגסות רוחם. בין היתר הוא מתאר את נוהגם לגדל פרע שֶׁעָר ראשם, ולחבוש פאה נכריה מִשְׁעָר עזים תחת שערם שנשר:

ובראשם כִּבֵּע שֶׁשָּׂרָה / דקה וקצרה, ועליה מאחיזים / מטוה העזים. על חצי הראש שומה / אשר שָׁם מלון הכנימה, ואין חשקם / רק לכסות נתקם. אך שערותם גדולים / קווצותיו תלתלים, וסרח העודף / בציצת ראשם נוטף / על הכתף²². ואם בְּהֶק פָּרַח פָּרַח בצוארונו / שֶׁעָר ראשו יכסנו²³. קצוצי פאה

ופירוש הגאונים לסדר טהרות', שם, עמ' 238-240; ועל קשריהם עם הקראים, במיוחד תוך פולמוס עמם, ראה: שם, מפתח העניינים, עמ' 359, ערך 'קראים', ובתיאור הגיעו הדברים לאשכנז וחסידיה, שהשתמשו רבות ב'מדרש לקח טוב' ובמקורות ביזנטיים אחרים. והדבר צריך עוד עיון.

21 אחיו של בעל 'שבלי הלקט' שפעל באיטליה באמצע המאה ה"ג. ראה: ח' שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצ"ד, עמ' פח. וראה גם: מ"מ כשר וי"ד מנדלבוים, שרי האלף, ירושלים תשד"מ, עמ' תפז, מס' 379. ויש המפקפקים בכך, ראה: ש' חסידה (מהדיר), שבלי הלקט - החלק השני, מבוא, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39-40. תודתי לר' מרדכי מנחם הוניג שהפנני לשני המקורות האחרונים.

22 נראה שעשירי רומי היהודים שגידלו את שערם נמשכו אחר אופנת השער הארוך של הגברים הצעירים שבאה לעולם כבר במאה ה"א, ועוררה בקורת בקרב בעלי המוסר. כן, לדוגמא, גיבר מנוז' הצרפתי, באוטוביוגרפיה שלו שנכתבה בין השנים ד'תתע"ד-תתע"ז (1114-1117 למניינם), מבקר באופן סמוי את האדם שהתייצב בפניו, ו"שערו היה ממוסק ממצחו ומטה כדרך הנשים, והגיע עד מרפקיו". ראה: ש' שחר (מתרגמת), גוף ראשון בשני קולות, תל אביב תשס"ג, עמ' 42-43, ועמ' 206 הערה 77. לתארוך האוטוביוגרפיה, ראה שם, הקדמה, עמ' 9. אמנם מאידך מצאנו אישים יהודיים שגידלו שער ראשם מתוך חסידות. כן, לדוגמא, כותב ר' יוסף כספי (ה'מ'-'ק'), על רב פילוסוף אותו פגש, כנראה, בספרד: "ולא אשא פנים לזקן מעמנו, בעל שער וזָקָן, וסתר פנים ישים, ומתעטף במעיל החסידות... ויהיה הרבנות לראשו אל צד כתפו, וכל מחשבותיו אם העולם מחודש או קדמון..." (מנורת כסף, פרק ד, בתוך: י' לאסט [מהדיר], עשרה כלי כסף, ב, פרעסבורג תרס"ג, עמ' 87). אנו גם שומעים על אחד שנדר שלא לגזוז שער ראשו עד שתמלא בקשתו. ראה באגרת שנדפסה אצל: מ' בן ששון (עורך), יהודי סיציליה 825-1068: תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א, עמ' 188. אך העירני ידידי ר' מרדכי מנחם הוניג שגידול שער הראש היה נפוץ בקרב יהודי ימי הביניים, כפי שעולה מאיורים בני התקופה. ראה: T. and M. Metzger, Jewish Life in the Middle Ages: Illuminated Hebrew Manuscripts, New York 1982. שני איורים מספרם הבאתי להלן.

23 הלשון 'ואם בְּהֶק פָּרַח פָּרַח בצוארונו' הוא על פי ויקרא יג, לט, המדבר בצרעת: "וְיָרָא הַכֹּהֵן וְהֵנָּה בְּעוֹר בְּשָׂרָם בְּהֵרֵת כֶּהוּת לְבָנֹת, בְּהֶק הוּא פָּרַח בְּעוֹר, טְהוֹר הוּא". ושיעור דברי ר' בנימין מן הענויים: אם פרחת צרעת בצווארי העשירים 'שֶׁעָר ראשו יכסנו', וזו תועלת נוספת שהפיקו העשירים משערם הארוך. ומכך שציין את צרעת העשירים בתוך תיאורו למוסריותם הירודה, אתה למד, שהוא ראה מחלה זו כמיוחדת לחוטאים, דעה הנזכרת כבר

יהודים בעלי שערות ארוכות, מתוך איורים בכתבי יד

ובלורית / והם בעלי ברית / לשעירים אשר הם זונים אחריהם. ואולי אחר
הם יעופו²⁴ / בשערותם אשר עדפו / ילכו ולא ייעפו... ואולי נשברו גדל
המספּרִים והתער / או האומנים אחזו סער, על כן יער שערם גדל וסוער /
וחיתו אין די בער. וכי ירים כיניו²⁵, לאחוז בסבך בקרניו; והנה השורים

במקרא (ראה: במדבר יב, א-יא; מל"ב ה, כ-כז; טו, ה; דהי"ב כו, טז-כא), בתלמוד
ובמדרשים (ראה, לדוגמא: יומא יא, ב; ערכין טז, א; ויק"ר טז, א-ה), ואף רווחה בימי
הביניים, ראה: א' שהם-שטיינר, 'בין המנהיג לחריג', בתוך: מחקרים בתולדות יהודי
אשכנז, בעריכת ג' בקון ואחרים, רמת גן תשס"ח, עמ' 237-245; הנ"ל, 'שמאל דוחה וימין
מקרבת', בתוך: מיעוטים, זרים ושונים, בעריכת ש' וולקוב, ירושלים תש"ס, עמ' 137, ועמ'
146. עוד אנו למדים מדברי ר' בנימין מן הענוים שהצרעת פגעה בימי הביניים גם ביהודים.
אך, כמובן, שזה אינו סותר את טענת היהודים שהם לוקים במחלה זו פחות משכניהם
הגויים (ראה: א' שהם-שטיינר, 'כי התפילה במקום ההוא תהיה רצויה יותר', פעמים, 98-99
[תשס"ד], עמ' 56 הערה 64, ובכל הנסמך שם). לעדות נוספת על יהודים שלקו במחלה זו,
ראה פירוש רבינו אפרים, וארא, עמ' קצד: "כי כל בעלי גאוה ושחץ הם בעלי גרב ושחין".
כי למרות שהרעיון כבר מצוי במקורות חז"ל (ראה תנחומא בובר, מצורע, ח: "על גסות
הרוח הצרעת באה", ועוד; ונראה שאין לחלק כאן בין הצרעת המקראית למחלות העור
האחרות), נראה שהכותב דיבר בהווה. ובדרך זו יש להבין את הפיסקא הבאה: "במכה זו
[=כינים], במכת שחין ובמכת חשך, לא נאמר בהן התראה... פירש ר' יוסף מאורליינש, לפי
שבלא התראה הם רגילות לבוא בעולם, מה שאין כן בשאר מכות" (תוספות השלם על
התורה, שמות שם יב, אות ה, ירושלים תשמ"ז, עמ' ריז טו"ב). וראה עוד במקורות שהביא
שהם-שטיינר, 'שמאל דוחה וימין מקרבת', הנ"ל, עמ' 140, עמ' 144-148. ואין ברצוני
להאריך בענין, שכן הקדשתי לכך מאמר מיוחד.

קבלה היתה בידי המחבר, שהשדים עפים לאחור ולא לפנים. ראה על כך מאמרי: 'הנשמות
ההולכות לאחור' (בכתובים).

כפי שר' בנימין מן הענוים כרך את מציאות הכינים עם שחין וצרעת ("ואם בהק פרח פרח
בצוארונו"; לעיל, ליד הערה 23), כך נהג ר' אברהם בר' יעקב מרגנסבורג, ונתן בפי הפרעוש
לטעון כלפי הכינה שהיא מצויה "אצל מוכה שחין וחולים" (עי' להלן, ליד הערה 29), כי
מוכה שחין לא יכל להוציא את כיניו באמצעות המסרק מחמת חטטי השחין שבראשו,
להבדיל מהבריא ש"נטל מסרק כרצונו" והוציאם, כבהמשך דבריו. אלא בעוד שר' בנימין

מלינים עליהם / כי לקחו קרנותיהם, לעשות להם מסרקים / קשים וחזקים
/ כי בסבך שערותם תמיד משתברים / כשבר נבל יוצרים. ומדוע נחתכה
הָאֵלָהּ / אשר בה אבשלום נתלה! אולי תוריד למיצער / בעלי השֵׁעָר²⁶...

מביקורתו החריפה אנו למדים, שאפילו בקרב ה'חברה הגבוהה' והעשירה של זמנו היתה שכיחה 'מכת כינים' בשערות ראשם ובפאות הנוכריות שחבשו²⁷, ומתיאורו ההיתולי על מסרקי הכינים שמקרני שוורים שנשתברו 'בסבך שערותם' נמצא שאף באיטליה היה מוכר ייצור מסרקות אלו מקרניים, כשם שהיה נודע במקומות אחרים באירופה.

נחתום בדברי ר' אברהם בר' יעקב מרגנסבורג, שבשנים ר"כ-רל"ו, בהיותו כלוא עקב עלילת דם, כתב 'משלי חיות' מחורזים, שבאחד מהם הוא מקיים ויכוח דמיוני בין הפרעוש לכינה, ובו שם דברים בפי הפרעוש להוכיח את עליונותו על הכינה:

אתה²⁸ בידים וברגלים תתפש... אצל מוכה שחין וחולים שכרף נפרע²⁹... ואם תבוא בבריא, בראש או בבגד, חייד תלואים לך מנגד, כי לא תוכל לברוח. ואם תפרח פרוח, בראשו או בזקנו, ונטל מסרק כרצונו, או כלי³⁰ מחבל אחרים, הנעשים משער חזירים, וכל כלי משחית עליך יוצר מן האוצר, ותאחזו³¹ ברגע כולכם, כדגים במצודה, ועשה שוע לפידו. וכל זה תקנה לקטן ולאשה, אבל האיש - יעבור על זקנו וראשו, ויגלח ויחלף שמלתו, והכינים איננו, כי לקח אותן, וכלה גרש יגרש, ברעב תִּרְש... ולא קם נביא וחזה, מזה בן מזה, אשר יכול הפרעושים לגרשם, באשר הם שם, אלא ילקטם כמלקט אחר השבלים, או בורר על יד בלא כלים. ואפילו הכי, בלקט יש שכחה ופיאה³²...

מדבר בשחין ש'פֶּרַח' בצוואר, מקום שאין בו שער וכינים ולכן אין השחין שם מפריע לשימוש במסרק הכינים; ועי' להלן בסמוך, דיבר ר' אברהם מרגנסבורג באלו שלקו בקודקודם, כמשמעות רהיטת לשונו.

26 משא גיא חזיון, ריווא דטרינטו ש"כ, דף ה ע"א-ע"ב [=ח' שירמן ולעיל, הערה 21], עמ' פט-צ]. וראה שמ"ב יח, ט: "וַיִּבְשְׁלוּם רֶכֶב עַל הַפֶּרֶד, וַיִּבֵּא הַפֶּרֶד תַּחַת שׁוֹבֵד הָאֵלָה הַגְּדוּלָּה, וַיִּחַזַּק רֹאשׁוֹ בְּאֵלָה, וַיִּתֵּן בֵּין הַשָּׁמַיִם וּבֵין הָאָרֶץ הַפֶּרֶד אֲשֶׁר תַּחְתָּיו עֶבֶר". במוטיב האלה בה נתלה שער אבשלום בנו של דוד המלך, כבר השתמש עמנואל הרומי כלפי האנשים שהתגאו בשערם. ראה מחברות עמנואל, מחברת עשירית, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשי"ז, עמ' 190, שו' 264: "אֵיךְ יִתְגָּאָה אִישׁ בְּשַׁעְרוֹ / וַיִּשְׁכַּח שַׁעַר אֲבִשְׁלוֹם וַיִּפְעֹתוּ". ודבריו מיוסדים על משנה, סוטה א, ח: "אבשלום נתנאה בשערו, לפיכך נתלה בשערו".

27 עי' לעיל, ליד הערה 11.

28 =הכינה.

29 עי' לעיל, הערה 25.

30 במקור נוסף: 'אל'. והמהדיר מחקה.

31 במקור: 'ותאחזים'. והמהדיר תיקן: 'ותאחזו'.

32 במקור: 'בפיאה', ותקנתי ל'ופיאה'. ראה צ' מלאכי, 'משלי חיות מחורזים לאברהם בר יעקב

הפרעוש טוען נגד הכינה על נחיתותה. בעוד שאת הפרעושים לא ניתן ללכוד באמצעות כלים אלא ביד אחד אחד, כי הם מקפצים ממקום למקום ומצויים בבגדי האדם ועל בשרו³³, נפטר האדם מכינוי באופן פשוט: הגבר - מגלח את שערו וזקנו הנגועים, והאשה והקטן, שלא מקובל שיגלחו את שערם³⁴, נוטלים מסרקות "הנעשים משער חזירים... ותאחזו ברגע כולכם, כדגים במצודה"³⁵...

סוף דבר

דקדוק בדברי חז"ל על דאגתו של הקב"ה לתזונת כל עולם החי, הביא את ר' יהודה החסיד למסקנה שיש בדברים רמז למציאות שהיתה ידועה לו היטב - שימוש במסרקים העשויים מקרן לטיפול בכיני הראש. מגוון המקורות שהבאנו, מהקודש ומהחול, פורשים לפנינו תמונה חיה מתקופת הראשונים בפן מסויים של חיי בני אנוש, ואת התבטאותה של תמונה זו בספרות הקודש והחול של התקופה.

מרגנסבורג, שי להימן, בעריכת הנ"ל, ירושלים תשל"א, עמ' 229. לתאריך כתיבת החיבור, ראה: שם, עמ' 208-213.

- 33 כן בדברי הפרעוש המלאים, שלא הובאו כאן. ראה: מלאכי, שם.
- 34 שלא כמנהג שנתקבל בדורות האחרונים בכמה קהילות, שאשה נשואה תגלח את שיערה (ראה: הרב ש' זאב, 'תולדות מנהג התגלחת לנשים נשואות', אור ישראל, גליון כא [תשרי תשס"א], עמ' רכח-רל), מנהג שלא היה מוכר בתקופת הראשונים. ובמקומו כתבתי בענין. שומעים אנו, שבתקופתו ומקומו היו מייצרים את המסרק לכינים משער החזירים. ואולם
- 35 הדבר צריך עיון, שכן ממקורות אחרים עולה ששיני המסרק שמשער החזיר היו רכים, וממילא הוא לא התאים להוצאת כינים. כן משמע מדברי ר' אהרן הכהן (פרובנס וספרד, המאה הראשונה לאלף השישי) הכותב: "ואין מעבירין על הראש המסרק, ואפילו של פיל, ואפילו אותו שעושים משער החזיר, שאי אפשר שלא יעקרו השערות"... (ספר כלבו, סי' לא, נאפולי ר"נ, דף לה רע"ב; ספר כלבו, מהדורת ד' אברהם, כרך שני, ירושלים תש"נ, עמ' כה. חיבור זה נכתב בפרובנס לפני הגירוש של שנת ה'ס"ו [1306 למניינם], וכנראה עוד לפני שנת ה'נ"ה [1295 למניינם]. ראה: מ"מ הוניג, 'על מהדורתו החדשה של ספר המשכיל [ספר חסידיים] לר' משה בר' אלעזר הכהן, ירושתנו, א, בני ברק תשס"א, עמ' רלז, ובכל הנסמן שם בהערות 144-145). וכדור אחריו כותב ר' יצחק בר ששת ברפת, הריב"ש (ה'פ"ו-קס"ח), שפעל בספרד ובצפון אפריקה: "גם אני מקטלונאי... ועירי, היתה עיר גדולה לחכמים וגדולים... ומעולם לא ראיתי ולא שמעתי מי שיהיה חוכך להתיר הסריקה... רק שהבחורות מתקנות מעט שער ראשן בכלי העשוי משערות החזיר, והדבר ידוע שאין בו משום השרת שער, או דלא הוי פסיק רישיה" (שאלות ותשובות לרבינו [...]. הרב יצחק בר ששת זצ"ל, ב, סי' שצד, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ג, עמ' תקפב טו"ב). ולמרות ששני אישים אלו פעלו בריחוק מקום וזמן מר' אברהם מרגנסבורג, קשה להאמין שהיו שינויים כה גדולים במסרק שהופק משער החזיר, שהרי החומר, שער החזיר, זהה כאן וכאן, והוא מטבעו רך (יחסית). והדבר זקק עיון נוסף.